

ISSN: 2181-9416

ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ

ВЕСТНИК ЮРИСТА * LAWYER HERALD

ҲУҚУҚИЙ, ИЖТИМОИЙ, ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ЖУРНАЛ

CYBERLENINKA

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

ISSN 2181-9416
Doi Journal 10.26739/2181-9416

ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ

5 СОН, 1 ЖИЛД

ВЕСТНИК ЮРИСТА

НОМЕР 5, ВЫПУСК 1

LAWYER HERALD

VOLUME 5, ISSUE 1

TOSHKENT-2021

МУНДАРИЖА

КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚ. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ.
МОЛИЯ ВА БОЖХОНА ҲУҚУҚИ

1. РАХМАНОВ Абдумухтор Режжаббаевич

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИСЛОМ МОЛИЯ ҲУҚУҚИ: ТАРИХИ ВА БУГУНГИ КУН

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ. ТАДБИРКОРЛИК ҲУҚУҚИ.
ОИЛА ҲУҚУҚИ. ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚ

2. ЭРКАБАЕВА Шахноза Икромжоновна

РАЗНООБРАЗИЕ ОРГАНИЗАЦИОННЫХ И ПРАВОВЫХ ФОРМ - АНАЛОГИ
ОГРАНИЧЕННОГО ПАРТНЕРСТВА (LIMITED PARTNERSHIP) 15

МЕҲНАТ ҲУҚУҚИ. ИЖТИМОИЙ ТАЪМИНОТ ҲУҚУҚИ

3. ТОШОВ Муҳаммад Ражабович

КОРХОНА ТУГАТИЛГАНЛИГИ АСОСИГА КЎРА МЕҲНАТ ШАРТНОМАСИНИ БЕКОР
ҚИЛИШНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ 24

ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ, ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ.
КРИМИНОЛОГИЯ. ЖИНОЯТ-ИЖРОИЯ ҲУҚУҚИ

4. ТУРГУНБОЕВ Элбекжон Одилжонович

ЖАЗОДАН ОЗОД ҚИЛИШНИ БЕЛГИЛОВЧИ ЖИНОЯТ ҚОНУНИ
НОРМАЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ 32

5. ХАЙДАРОВ Мирислом Мирджаббарович

ЖИНОЯТ ҚОНУНЧИЛИГИДА ОЗОДЛИКНИ ЧЕКЛАШ ЖАЗОСИ
ВУЖУДГА КЕЛИШИНИНГ РЕТРОСПЕКТИВ ТАҲЛИЛИ 39

6. АБДУҚОДИРОВ Фарходжон Фахритдин ўғли

ЖИНОЯТ МОТИВИ ВА МАҚСАДИНИНГ ТАЛОНЧИЛИКНИ КВАЛИФИКАЦИЯ
ҚИЛИШДАГИ АҲАМИЯТИ 47

7. ДЖУРАЕВА Анора Заппаровна

СОВРЕМЕННЫЕ КОНЦЕПЦИИ ПРОФИЛАКТИКИ ПРАВОНАРУШЕНИЙ
НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ 54

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИ. КРИМИНАЛИСТИКА, ТЕЗКОР-ҚИДИРУВ ҲУҚУҚ
ВА СУД ЭКСПЕРТИЗАСИ

8. НОРОВА Насиба Аазаматовна

ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ СТАТУС ПЕДАГОГА И ПСИХОЛОГА КАК
УЧАСТНИКОВ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИХ ИНТЕРЕСЫ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ
В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ 61

9. САМАТОВ Тўлқин Азизович

НОДАВЛАТ СУД ЭКСПЕРТИЗАСИ ҚОНУН ҲИМОЯСИДА ОЛДИНГИ САФДА 69

10. ХАСАНОВ Шавкатбек Хайбатуллаевич	75
ЭКСПЕРТИЗА ЙЎЛИ БИЛАН ОЛИНГАН ДАЛИЛЛАРНИНГ ИШОНЧЛИЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ.....	75

ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ ВА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ

11. ЮНУСОВ Ҳайдарали САРАХСИЙНИНГ ХАЛҚАРО-ҲУҚУҚИЙ ҚАРАШЛАРИ ЁХУД ЎЗБЕКИСТОН – ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ ВАТАНИ	83
12. ҒАФУРОВ Асқар Бойисович ИНСОН ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ-ҲУҚУҚУҚИЙ КАФОЛАТЛАРИ	95
13. АЗХОДЖАЕВА Роза Алтыновна СОВРЕМЕННЫЕ КОНЦЕПЦИИ ПРАВА НА ОХРАНУ ЗДОРОВЬЯ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ И ИХ ОБЕСПЕЧЕНИЕ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН.....	101
14. ARSLONOVA Robiya ACHIEVEMENTS AND PRIORITY AREAS OF HUMAN RIGHTS EDUCATION IN UZBEKISTAN	109
15. ПУЛАТОВА Нодирахон Собиржоновна ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШДА ЭЛЕКТРОН ОДИЛ СУДЛОВ ВА СУД ҲУЖЖАТЛАРИ	117

ҲУҚУҚИЙ АМАЛИЁТ

16. ҲАМРОҚУЛОВ Синдор Бобомурод ўғли ЖИСМОНИЙ ВА ЮРИДИК ШАХСЛАРНИНГ МУРОЖААТЛАРИ БИЛАН ИШЛОВЧИ ХОДИМЛАР МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИНГ АҲАМИЯТИ.....	127
--	-----

ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ ВЕСТНИК ЮРИСТА LAWYER HERALD

ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ ВА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ

ЮНУСОВ Ҳайдарали

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Давлат ва ҳуқуқ институти илмий ходими, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети “Халқаро ҳуқуқ ва инсон ҳуқуқлар” кафедраси доценти, юридик фанлар номзоди
E-mail: yunusovkm@gmail.com

САРАХСИЙНИНГ ХАЛҚАРО-ҲУҚУҚИЙ ҚАРАШЛАРИ ЁХУД ЎЗБЕКИСТОН – ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ ВАТАНИ

For citation (иқтибос келтириш учун, для цитирования): ЮНУСОВ Ҳ. Сарахсийнинг халқаро-ҳуқуқий қарашлари ёхуд Ўзбекистон – халқаро ҳуқуқ ватани // Юрист ахборотномаси – Вестник юриста – Lawyer herald. № 5 (2021) Б. 83-94.

 5 (2021) DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9416-2021-5-11>

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақола Муҳаммад ибн Аҳмад Абу Бакр Сарахсийнинг халқаро ҳуқуқ таълимотига оид илмий меросига бағишланади ва тарихнинг унутилган саҳифасини қайта очишга ҳаракат қилади. Муаллифнинг баралла баёнот беришича, Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон “Муслмон дунёсининг Гуго Гроцийси” деган ном олган забардаст олим Муҳаммад ибн Аҳмад Сарахсий асарлари туфайли халқаро ҳуқуқ туғилган ватандир. Муаллифга кўра, Сарахсий араб олими Муҳаммад Шайбонийнинг “Халқаро ҳуқуқ” китобига шарҳлар ёзиш асносида биринчи бўлиб “сияр” – “халқаро ҳуқуқ”ни ҳуқуқ фанларининг алоҳида ва мустақил соҳаси сифатида таърифлаган. Муаллифнинг қатъий таъкидлашича, Сарахсий барча ислом олимлари томонидан ўз даврининг энг йирик олимларидан бири сифатида эътироф этилган. Муаллиф тадқиқотларининг дастлабки натижаларига кўра, у халқаро ҳуқуқнинг ҳақиқий асосчиси бўлган.

Калит сўзлар: ислом, халқаро ҳуқуқ, халқаро ҳуқуқ таълимоти, шартномалар, суд амалиёти, Женева ҳуқуқи, Гаага ҳуқуқи, дипломатик дахлсизлик ва имтиёзлар, ўзаролик тамойили, мутаносиблик, ҳудуд, ҳудудий хилма-хиллик, диний эътиқод, тамаддун.

ЮНУСОВ Ҳайдарали

Старший научный сотрудник Института государства и права Академия наук Республики Узбекистан, доцент кафедры “Международное право и права человека”
Университет мировой экономики и дипломатии,
кандидат юридических наук,
E-mail: yunusovkm@gmail.com

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ САРАХСИ ИЛИ УЗБЕКИСТАН – РОДИНА МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

АННОТАЦИЯ

Эта статья посвящена наследию Мухаммада ибн Ахмада Абу Бакра Сарахси в доктрине международного права и попыткам раскрыть одну забытую часть истории. Автор уверенно заявляет, что Центральная Азия, а именно Узбекистан, судя по всему, является родиной международного права, благодаря трудам выдающегося ученого Мухаммада ибн Ахмада Сарахси, так называемого «Гуго Гроция мусульманского мира». По его словам, интерпретируя книгу арабского ученого Мухаммада Шейбани «Китаб ас-Сияр аль-Кабир», Сарахси первым сформулировал «сияр» - «международное право» как автономную и легитимную дисциплину в рамках права. Автор твердо утверждает, что ас-Сарахси был ведущим научным авторитетом, которого все исламские ученые признали одним из величайших ученых в области исламской юриспруденции своего времени. По предварительным результатам исследования автора, он был настоящим отцом-основателем международного права.

Ключевые слова: международное исламское право, доктрина международного права, договоры, судебная практика, женевское право, гаагское право, дипломатический иммунитет и привилегии, принцип взаимности, соразмерность, территория, территориальное разнообразие, религиозные верования, цивилизация.

YUNUSOV Khaydarali

Senior research staff of the Institute of State and Law of the Academy of Sciences
of the Republic of Uzbekistan Docent of UNESCO on International law and human rights
Department, University of World Economy and Diplomacy, PhD in International Law
E-mail: yunusovkm@gmail.com

SARAKHSI'S VIEWS ON INTERNATIONAL LAW OR UZBEKISTAN IS THE HOMELAND OF INTERNATIONAL LAW

ANNOTATION

This article is dedicated to Muhammad ibn Ahmad Abu Bakr Sarakhsi's legacy in international law doctrine and attempts to reveal one forgotten piece of the history. Author gives an authoritative statement that Central Asia, namely Uzbekistan, is, apparently, the homeland of International Law thanks to works of formidable scholar Muhammad ibn Ahmad Sarakhsi, so-called as "Hugo Grotius of the Muslims". According to him, by interpreting Arabic scholar Muhammad Shaybani's book "Kitab al-Siyar al-Kabir", Sarakhsi was first to set forth the "Siyar" – "International Law" as an autonomous and legitimate discipline within the framework of law. Author firmly maintains that al-Sarakhsi was a leading scientific authority who was credited by all Islamic scholars as being one of the greatest scholars of Islamic jurisprudence of his time. According to author's preliminary research results, he was a real founder-father of international law.

Keywords: Islamic international law, doctrine of international law, treaties, judicial practice, Geneva law, The Hague law, diplomatic immunity and privileges, the principle of reciprocity, proportionality, territory, territorial diversity, religious beliefs, civilization.

Инсоният тарихида илк давлатларнинг пайдо бўлиши ва давлатчиликнинг кенг кўламда равнақ топиши улар орасидаги ўзаро алоқаларнинг барча унсурларини ўзида мужассам этган халқаро муносабатлар тизимининг шаклланишига олиб келди.

Узоқ асрлар давомида мазкур тизимнинг ягона ва бирламчи субъекти бўлмиш давлатлар орасидаги алоқалар, табиийки, уларнинг ўзаро муносабатларида ҳуқуқ ва

мажбуриятлар туғдирадиган ёки туғдиришга қодир бўлган халқаро ҳуқуқсиз тартибга солиниши мумкин эмас эди. Шу боис, халқаро ҳуқуқнинг моддий ва формал-норматив асослари илк давлатчилик ва халқаро муносабатлар тарихи билан узвий тарзда жуда қадим замонларда, аниқроғи, эраиздан аввалги IV-III минг йилликларда пайдо бўлиб, асрлар оша такомиллашиб борди.

XX асрга келиб халқаро ҳуқуқнинг табиати ва қамрови ўзгарди. Халқаро ҳуқуқшуносликнинг мумтоз вакиллари уни бошқа номлар билан, жумладан, “Башариятнинг умумий ҳуқуқи” (“The Common Law of Mankind”), “Трансмиллий ҳуқуқ” (“Transnational Law”), “Халқаро ҳамжамият ҳуқуқи” (“Law of International community”) деб аташни таклиф этишган [1].

XX асрнинг иккинчи ярми халқаро ҳуқуқнинг ривожланишида янги сифат босқичини бошлаб берди. Бу халқаро-институционал тизимнинг такомиллашувида, норма ижодкорлик жараёнидаги туб ўзгаришларда, халқаро ҳуқуқ манбалари тизимининг кенгайишида, халқаро ҳуқуқ субъектлари сонининг ошишида яққол акс этди. Асосий вазифаси “давлатлараро муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш” деб қараладиган анъанавий мумтоз халқаро ҳуқуқ эндиликда, “давлатлар ва халқаро ташкилотларнинг халқаро фаолияти, уларнинг ўзаро, айрим ҳолатларда жисмоний ва юридик шахслар билан алоқаларини тартибга солувчи ҳуқуқ” сифатида гавдалана бошлади [2, Б.2].

Фан-техника соҳасидаги мисли кўрилмаган ютуқлар, учувчи ва сузувчи қурилмаларнинг янги авлоди, йирик гидротехник иншоотлар ва қудратли интеллектуал салоҳиятга эга микросхемаларнинг пайдо бўлиши халқаро-ҳуқуқий муносабатлар тизимини мураккаблаштирди. Халқаро ҳуқуқнинг янги объектлари вужудга келди. Айни пайтда, техник қурилмалар фаолиятини тартибга солишга йўналтирилган халқаро ҳуқуқнинг техник нормалари йиғиндиси шакллана бошлади. Алхусус, бугунги кунда халқаро ҳуқуққа янада бошқачароқ таъриф бериш эҳтиёжи сезилмоқда ва бу тенденция келгусида ҳам давом этиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Бироқ, тарихийлик нуқтаи назаридан халқаро ҳуқуққа берилган классик таърифлар ўз аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди. Жумладан, халқаро ҳуқуққа ким биринчи бўлиб тўлақонли таъриф берган, деган саволга жавоб қидириш – халқаро ҳуқуқнинг истиқболини тахмин қилишдан кўра жозибалироқ бўлиб қолаверади.

Албатта, халқаро-ҳуқуқий таълимотлар ибтидоси ҳақида гап кетар экан, халқаро ҳуқуқнинг ватани Европа эканлигига ишора қилинади, ғарб халқаро ҳуқуқига асос солган олимлар сифатида Франсиско де Витория (De Indis, 1532), Альберико Жентили (De jure belli commentationes tres, 1589), Пьер Бейль (Dictionnaire Historique et Critique, 1696), Бальтазар Аяяла (De jure et officiis bellicis et disciplina militari, 1582) каби ҳуқуқшуносларнинг номлари зикр қилинади. Ўзининг 1625 йилда чоп этилган “Уруш ва тинчлик ҳуқуқи тўғрисида” (De Jure Belli ac Pacis) асари билан шуҳрат қозонган Голландиялик илоҳиётчи, ҳуқуқшунос ва дипломат Гуго Гроций (Hugo Grotius, 1583-1645) аксарият миллий ва хорижий манбаларда “халқаро ҳуқуқ отаси” сифатида тавсифланади [3].

Қизиғи шундаки, халқаро ҳуқуққа бағишланган биринчи фундаментал асар Европада эмас, балки бизнинг диёрда, ҳозирги Ўзбекистоннинг шимоли-шарқида жойлашган Фарғонада яратилган. Унинг муаллифи туғилган жойи номаълум бўлса-да, XI асрда Бухорода таълим олган ва умрининг катта қисмини Фарғона водийсида яшаб ўтказган йирик ҳуқуқшунос олим ватандошимиз Муҳаммад ибн Аҳмад Аби Саҳл Абу Бакр Шамсул-Аимма ас-Сарахсийдир (тахминан милодий 1010 йил/ҳижрий 400 йилда туғилиб, 1096 йил/ҳижрий 490 йилда вафот этган). Буюк аллома “Шарҳ ал-Сияр ал-Кабир” асарида биринчи марта халқаро ҳуқуққа ҳуқуқнинг мустақил соҳаси сифатида классик таъриф берган. Биринчи бўлиб, халқаро ҳуқуқ фан сифатида ҳуқуқий фанларнинг алоҳида тармоғи сифатида эътироф этилиши лозимлигини баён этган.

Мазкур тафаккурий кашфиётларнинг барчаси ғарб концепциясига асосланган халқаро ҳуқуқнинг отаси – Гуго Гроций яшаган ва унинг китоби нашр этилган пайтдан 600 йил аввал рўй берган эди. Бу ҳақиқат, ўз навбатида, Европанинг атоқли олимлари ва сиёсатчилари томонидан аллақачон тан олинган. Жумладан, Франция Президенти Валери Жескар Д’Эстен 1975 йил 14 декабрда Қоҳира университетиде сўзлаган нутқида: “Ҳуқуқ таълими соҳасида: унутмаслик лозимки, Миср ҳуқуқи ва қонунчилиги Франция

анъаналарига таянса ҳам, бироқ 9-14 асрларда Ислом, биринчи бўлиб халқаро ҳуқуқ фанига асос солиш йўлида илк қадамларни қўйган эдики, буни бутун дунё тан олади”, деган эди [4].

МуҳаммадибнАҳмадАбиСаҳлАбуБакрШамсул-Аиммаас-Сарахсийисломдунёсида энг шуҳрат қозонган уламолардан биридир. Хусусан, унинг ислом манбашунослиги ва усули фикҳ соҳасидаги ишлари ҳозирги кунга қадар хорижда чоп этилган деярли барча дарслик ва қўлланмаларда тилга олинади. Унинг “ал-Мабсут” (“al-Mabsut”) ва “Усул ал-Фикҳ” (“Usul al-Fiqh”) асарлари усул (ҳуқуқ назарияси) ва фуруъ (ҳуқуқ соҳалари амалиёти) илми соҳаларида асосий дарслик сифатида ўрганилади. Айниқса, унинг 30 жилдлик “ал-Мабсут” асари ҳанафий ҳуқуқининг асосчилари – Абу Ҳанифа, Абу Юсуф ва Муҳаммад Шайбоний қарашларини ўзида мужассам этган бебаҳо тафаккур хазинаси ҳисобланади. XV асрда яшаган ҳанафий мазҳабининг машҳур ҳуқуқшуноси Аладдин ал-Тарабулуси (1440 йилда вафот этган) таъбири билан айтганда “Кимки “ал-Мабсут” ва илк ислом даври уламоларнинг асарларини ёд олса, ўша мужтаҳид бўлибди” [5, Б.26]. Яъни, Сарахсий асарини ёд билмаган ҳуқуқшуносга ҳукм ҳосил қилиш ваколати берилмаган.

Сарахсийнинг илмий мероси ҳам ҳажм, ҳам мазмун жиҳатдан ғоят салмоқлидир. Олимлар унинг томонидан 100 га яқин фундаментал асарлар яратилган, деб ҳисоблашади. Сарахсий ҳанафий ҳуқуқининг энг долзарб масалалари хусусида фикр юритган, энг мунозарали жиҳатларига қўл урган. Шу боис, унинг асарлари бутун ислом дунёсида кенг тарқалган, нуфузли олийгоҳларнинг кутубхоналаридан жой олган.

Сарахсийнинг ҳаёти сирли ва унинг барчатафсилотларини баён қилувчи маълумотлар унчалик кўп эмас. Кенг тарқалган Ислом энциклопедияларида ҳам Сарахсийнинг туғилган жойи ва санаси аниқ кўрсатилмайди. Жумладан, “Ислом энциклопедияси”нинг 2012 йилда чоп этилган иккинчи нашрида Сарахсийнинг Трансоксиана (Мовароуннаҳр) да туғилганлиги ва Фарғонада вафот этганлиги турли манбаларга асосланиб қайд этилади [6].

Сарахсий 17 йил Бухорода таълим олади. Таҳсилни тамомлагач Фарғонага, унинг кичик бир шаҳри бўлмиш Узгандга боради. У пайтда Марказий Осиёнинг катта қисми Қорахонийлар тасарруфида эди. Маҳаллий ҳукмдорга қарши фикрлари учун Сарахсий Қорахоний ҳукмдор Шамс ал-Малик II Насрхон томонидан милодий 1074 (ҳижрий 466) йилда зиндонга ташланади ва 14,5 йилдан кейин 1088 йилда озод этилади. Озодликка чиққач, у Фарғонага (айрим манбаларда Марғилонга) Амир Ҳасан саройида иззат-эҳтиром билан кутиб олинади ва орадан 2 йил ўтиб вафот этади.

Ишончли манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, Сарахсий халқаро ҳуқуқ мавзусига бағишланган “Шарҳ ал-Сияр ал-Кабир”, яъни “Халқаро ҳуқуққа шарҳ” асарини Узганд шаҳрида (ҳозирги Қирғизистоннинг Фарғона водийсида жойлашган шаҳари) зиндонда бошлаган ва уни Фарғона шаҳрида, вафотидан биров олдин 1090 йилда ёзиб тамомлайди [7, Б.159]. Шу тариқа бутун ислом дунёсида халқаро ҳуқуқ масалаларига бағишланган биринчи фундаментал асар дунёга келади ва ҳозирги Ўзбекистон унинг ватанига айланади. Демак, Сарахсий қаерда туғилганидан қатъий назар, унинг халқаро ҳуқуққа оид шоҳ асари Фарғонада, Ўзбекистонда китобат этилган ва Ўзбекистон халқаро ҳуқуқ туғилган макондир.

Дарҳақиқат, Сарахсийнинг ислом халқаро ҳуқуқи ривожига қўшган ҳиссаси улкандир. Бу соҳадаги бетақрор хизмати учун улуғ мутафаккирга “Ислом дунёсининг Гуго Гроцийси” (инглизчада “Hugo Grotius of Islam”) деб лақаб беришган. Сарахсийнинг халқаро ҳуқуққа оид салкам 2 минг бетлик шоҳ асари машҳур араб олими Муҳаммад Шайбонийнинг “Халқаро ҳуқуқ” (“ал-Сияр ал-Кабир”) китобига шарҳлар тарзида ёзилган бўлиб, “Шарҳ ал-Сияр ал-Кабир” (“Shar al-Siyar al-Kab r”) номи билан машҳур бўлган халқаро-ҳуқуқий энциклопедия ҳисобланади [8].

Сарахсийнинг мазкур асари тўлиғича уруш ва тинчлик масаласи, халқаро муносабатлар ва ҳуқуққа бағишланган. Асарнинг араб тилида кенг тарқалган нусхаси Салоҳиддин Мунажжид ва Абдулазиз Аҳмад томонидан 1971-1972 йилларда чоп этилган Қоҳира нашридир. Бу нашр бешта жилддан иборат бўлиб 218 та бўлим, 4573 параграф ва жами 2312 бетдан иборат. 1-3-жилдлар Салоҳиддин Мунажжид томонидан, 4-5 жилдлар, сал кейинроқ, Абдулазиз Аҳмад томонидан нашр қилинган.

Имом Сарахсий XI асрдаёқ ислом ҳуқуқи ва, умуман, ҳуқуқий таълимотлар тарихида биринчилардан бўлиб халқаро ҳуқуқ – “сияр”ни алоҳида ҳуқуқий тизим сифатида тавсифлаган, халқаро ҳуқуқни шариат ҳуқуқи тизимида алоҳида ҳуқуқ тармоғи ва ҳуқуқшуносликда алоҳида фан соҳаси сифатида илгари сурган. Унга кўра, халқаро ҳуқуқ – “...мусулмонларнинг душман ҳудудида истиқомат қилаётган даҳрийлар, шунингдек, мусулмонлар томонидан хавфсизлиги кафолатланган миллатлар ёки индивидлар (мустаъминлар) ёки таслим бўлиш (капитуляция) ҳақидаги шартнома билан ҳимоя остига олинган ҳудудларда яшаётган бошқа дин вакиллари (зиммийлар), муртадлар ва қўзғолончилар билан муносабатларидаги хатти-ҳаракати ёки хулқ-атворини ифода этувчи ҳуқуқдир” [11, Б.2,4.].

Сарахсийнинг бу соҳадаги асосий хизмати шундаки, у диний аҳкомлар (аҳком ад-дин) мусулмонларгагина дахлдор бўлса, дунё ишлари (аҳком ал-дуня), яъни халқаро алоқалар фақат мусулмонларнинг эмас, балки уларнинг мулоқотдошларига, қўшниларига, уларнинг атрофидаги барчага тегишли, шу сабабли, у ислом ҳуқуқининг алоҳида тармоғи ва ҳуқуқшуносликнинг мустақил соҳаси бўлиши керак, деган ғояни илгари сурган ва уни асослаб берган [9, Б.2210]. Халқаро ишлар, ўз табиати ва қамрови билан маҳаллий ҳуқуқдан фарқланади, шундай экан, алоҳида ёндашув ва қайишқоқликни талаб қилади. Дин ишлари мусулмонларга тегишли аҳкомлар ва уларга сўзсиз итоат этиш руҳи билан таъминланган, бироқ халқаро алоқалар, хусусан, халқаро шартномаларга бундай ёндашувни қўллаб бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда, халқаро шартномалардаги ҳар бир ҳолат ҳар доим ҳам ислом ҳуқуқига мувофиқ бўлавермайди. Сарахсий халқаро ишлар ва шартномаларга нисбатан кенгроқ ва силлиқ ёндашув керак, деб ҳисоблайди ва уни “тавассуъ” (“кенгайтириш”, инглиз тилида “extention”) деб атаган эди [10, Б.1816].

Шу тарзда халқаро ҳуқуққа биринчи бўлиб Сарахсий аниқ таъриф беришга ҳаракат қилган. У дунё ишлари (“аҳком ад-дуня”) соҳасидаги мусулмонларнинг бошқа миллатлар билан ўзаро алоқалари (муамалат) ва шартномалари (мувадаъа) категорияларини “тавассуъ” техникаси орқали сиярга киритган ва бунинг учун истиҳсонни қўллаган ҳамда сиярни шариат ҳуқуқининг кенгайтирилган кўриниши сифатида талқин этган [12, Б.48].

Сарахсий асарларида халқаро ҳуқуқнинг асосий тушунчалари ва тамойиллари, деярли барча соҳалари ва мавзулари, категориялари ва институтлари ўз аксини топган. Қуйида унинг халқаро ҳуқуқшунос сифатида асосий хизматлари ва кашфиётлари ҳақида халқаро ҳуқуқ соҳалари кесимида фикр юритилади.

1. Халқаро шартномалар ҳуқуқи. Халқаро ҳуқуқ ва ислом халқаро ҳуқуқида шартномалар марказий ўринлардан бирини эгаллайди. Сарахсийнинг “Шарҳ ал-сияр ал-кабир” асарида шартнома тушунчаси, шартномаларнинг амал қилиш муддати, санаси, шартномавий ҳуқуқ ва мажбуриятлар қамрови, шартномаларнинг фосиқлиги ёки ҳақиқийлигининг мезонлари ва бошқа масалалар атрофлича ёритилган.

Ислом халқаро ҳуқуқ таълимотида шартнома тушунчасига биринчи бўлиб классик таъриф Имом Сарахсий томонидан берилган. Унга кўра, “шартнома” (араб тилида “муҳадана” ёки “мувадаъа”) – ақд (келишув, боғланиш) шакли бўлиб, ҳуқуқий оқибат туғдириш мақсад қилинган битим, келишувни англатади”. У битимнинг санаси ва амал қилиш муддатини шартноманинг муҳим шарти, деб қарайди [13, Б.60, 28-43]. Бу ерда тилга олинаётган ақднинг маъноси ғарб халқаро ҳуқуқ таълимотидаги битимдан кенгроқдир. Исломда битим томонларнинг ниятлари ва мақсадлари мослиги ёки уйғунлигини англатади. Унинг моҳияти манфаат тушунчаси билан чекланмаган. Манфаатлар катта-кичиклигидан қатъий назар, битим томонларнинг холис розилиги сифатида қаралган.

“Баб ал-Мувадаъа” (“Bab al-Muwada’a”) асарида Сарахсий шартномалар ҳуқуқига асосий урғуни беради ва унинг қамровини тинчлик ва хавфсизликни таъминловчи сулҳ шартномалари (аман, омонлик) билан кенгайтиради [14, Б.1; 15, Б.2210, 332]. Шартномалар халқаро ишларга оид бўлиб, ўз табиати ва қамрови билан маҳаллий ҳуқуқ таъсиридан биров узоклашади, шу боис, алоҳида ёндашув ва қайишқоқликни талаб қилади. Шартномалар ҳуқуқида томонларнинг ҳудудий юрисдикцияси тан олинади ва, ҳатто, айрим ҳолатларда исломга бўйсиндирилган ҳудудларда маҳаллий қонунлар амал қилишда давом этиши мумкин. Ўзаролик концепцияси диний мансублик чегарасидан

чиқиб, ўзаро алоқаларнинг асосий элементига айланади, чунки халқаро шартномалар орқали тенглик ва ўзаролик принципи асосида халқаро ҳамкорлик ўрнатилади [16, Б.1816, 84].

Сарахсий Қуръон ва суннага асосланиб, шартномалар 2 та нусхада (манбаларга кўра Пайғамбар шундай қиларди), ёзма тарзда, матн ва унинг моддаларида янглиш фикрлар бўлмаслиги ҳамда уларнинг шарҳлари аниқ баён этилиши, шартноманинг тузилган санаси, кучга кириш ва амал қилиш муддати кўрсатилган бўлиши, шартнома предмети, унинг сифати ва миқдори аниқ кўрсатилган ҳолда тузилиши лозимлигини баён қилади [17, Б.1788, 66]. Одатда, тинчлик шартномаларнинг амал қилиш муддати кўрсатилмайди, бироқ Сарахсий асарларида тинчлик сулҳ шартномаларининг узоғи билан 10 йилга тузиш лозимлиги эслатилади [18, Б.61]. Шунингдек, Сарахсий халқаро шартномаларда, жумладан, тинчлик ва сулҳ шартномаларида маҳаллий ёки ҳудудий урф-одатлар эътиборга олиниши керак, деб ҳисоблайди.

2. Дипломатик ва консуллик ҳуқуқи. Ташқи сиёсат ва халқаро алоқалар воситаси сифатида дипломатик алоқалар ислом давлатчилигида муҳим аҳамият касб этган. Шу боис, ислом ҳуқуқи тамойилларига мос равишда дипломатик ва консуллик ҳуқуқи ҳам ривожланиб борган. Эътироф этиш жоизки, дипломатик вакиллик ислом халқаро ҳуқуқининг дастлабки ва асосий институтларидан бири бўлган. Исломшунос олим Муҳаммад Ҳамидулло ислом уламаси ва тарихчиси Сайд Амир Алининг “Сарасенс тарихи” (“History of Saracens”) асарига таянган ҳолда исломда доимий элчилик муассасалари Европадан 200 йил олдин пайдо бўлганини урғулайди [19, Б.116].

Элчи, чопар ва ҳар қандай даражадаги дипломатик вакиллар ҳар қандай шароитда зарур дахлсизлик ҳуқуқи ва имтиёзлар билан таъминланган. Бу исломнинг дипломатик бағрикенглигини кўрсатади. Сарахсий ушбу ҳолатни шундай тушунтиради: “Чопарнинг ҳар икки томонда хавфсизлиги таъминланган. Чунки, элчиларсиз уруш ва тинчлик бўйича қарорлар қабул қилинмайди, мадомики шундай экан, элчи ўз сўзини (манзилга) эмин-эркин етказиши керак” [20, Б.515, 358-361].

Сарахсий асарларида дипломатик ҳуқуқдаги ҳар бир ҳолат аниқ-тиниқ изоҳланади. Элчига нисбатан ҳукмдорлар ва имомларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳам кўрсатиб берилади. Сарахсий фикрига кўра, ҳукмдор ёки имом ҳам мусулмон аҳли, ҳам аман (омонлик, шахсий дахлсизлик) ёрлиғига эга мустаъмин (ўзга дин вакили) учун бирдек жавобгар шахсдир. Шундан келиб чиққан ҳолда, имом ўзга мамлакатнинг элчисини ҳимоя қилишга мажбурдир [21, Б.1868, 358-361].

Қадимги ва ўрта асрларда ҳам худди ҳозирги даврда бўлгани каби айғоқчилик ёки жосуслик билан шуғулланувчи дипломатик ходимларнинг дахлсизлиги масаласи жуда мунозарали бўлган. Бир томондан, ўзида кўп асрлик дипломатик анъаналарни мужассам этган “элчига ўлим йўқ” тамойилининг халқаро одат сифатида эътироф этилганлиги, иккинчи томондан, айғоқчилик ёки жосуслик билан шуғулланувчи дипломатик ходимлардан кутиладиган зарар эҳтимоли ғоят мунозарали ҳолатни юзага чиқаради.

Сарахсий асарларида мазкур ҳолатнинг барча жиҳатлари батафсил ёритиб берилади. Хусусан, “Шарҳ ал-Сияр ал-Кабир” асарининг I жилд 61-бобида мусулмонларга оид баъзи ҳолатлар ва махфий маълумотларни душманга етказиб қўйишидан гумон қилинган элчи ҳақида сўз юритилади [22, Б.358-361].

Биринчи навбатда, бошқа давлатнинг элчиси худди ўша мамлакатнинг савдогари каби дахлсизлик ҳуқуқи билан таъминланиши лозим: “Агар душман давлат раҳбарининг элчиси мусулмон аскарлари олдига келса, у савдо учун келиб омонлик (дахлсизлик) сўраган савдогар каби ўз хабарини етказмагунча, унинг хавфсизлиги таъминланади. Чунки, бу иккисининг келиши мусулмонларга фойда келтиради” (796-банд).

Агар ўз юртига қайтаётган элчининг айғоқчилик ёки жосуслик қилиш эҳтимоли бўлса, уларни вақтинчалик тутқунликда сақлашга изн берилади. Сарахсийга кўра, “Агар душманнинг элчиси ёки омонлик (дахлсизлик ҳуқуқи) берилган савдогар қайтмоқчи бўлса, қўмондон уларнинг мусулмонларнинг махфий нарсаларини кўриб, душманга етказишидан хавотирда бўлса, бу хавф бартараф этилганига ишонч ҳосил қилгунга қадар уларни (ислом давлати ҳудудида) тутқунликда сақлашнинг зарари йўқдир. Чунки, тутқунликда сақлаш орқали мусулмонлар ҳимояга олинади ва ёмонликдан сақланади.

Зинокор фитнасининг олдини олиш учун қамаш жоиз бўлгани каби, бу иккисини тутқинликда сақлаш биринчи навбатда жоиздир” (797-банд).

Сарахсий элчи ёки савдогарларни вақтинчалик тутқинликда ушлаб туриш жазо эмас, балки хавфсизлик чораси эканлигини таъкидлайди ҳамда уларга нисбатан ҳеч қандай шаклдаги қийноқ қўлланилмаслиги лозимлиги урғулайди: “...уларнинг оёқларини боғлаб қўйиш ёки ишлашга мажбурлаш жоиз эмас. Чунки, бу улар учун азият ва қийноқ бўлади. Ҳолбуки, уларга омонлик (дахлсизлик ҳуқуқи) берилгандир. Уларнинг хиёнати исботланмагунча, уларни қийноққа солишга ёки уларга азият етказишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқдир (799-банд).

Сарахсийнинг фикрича, шубҳа остига олинган элчилар агар улар кейинчилик гумонлардан ҳоли бўлсалар, уларни қўйиб юборилиш буюрилган ва мусулмонларга уларни от-улов воситалари билан таъминлаш мажбурияти юклатилган.

Сарахсий асарида элчилар давлат раҳбарининг ҳимояси остида эканлиги, уларнинг хавфсизлигини таъминлаш, ўғри ва қароқчилардан ҳимоя қилиш маҳаллий ҳукмдорлар ва барча мусулмонларнинг бурчи эканлиги бир неча марта таъкидланади. “Уларга зулм қилинишининг олдини олиш унинг (давлат раҳбарининг) бурчидир. У мусулмонларнинг хавфсизлиги ҳақида ғамхўрлик қилгандек, уларнинг хавфсизлиги ҳақида ҳам ғамхўрлик қилади” (806-банд).

Эътиборли жиҳати шундаки, Сарахсий асарларида баён этилган мазкур ҳолатлар (элчилик шаънини ҳурмат қилиш ва ҳимоялаш, элчини зарур ҳолатда қўшимча маблағ ва от-улов воситалари билан таъминлаш ҳамда шахсий хавфсизлигини муҳофаза этиш, элчини хавф ўтиб кетгунга қадар ушлаб туриш) 1961 йилда қабул қилинган ва ҳозирда амал қилаётган Дипломатик алоқалар тўғрисидаги Вена конвенциясининг 22 (2-банд), 44 ва 26-моддалари мазмуни билан ҳамоҳангдир [23].

3. Халқаро гуманитар ҳуқуқи. Сарахсий асарларида уруш олиб бориш қоидалари ва уруш жабрдийларини ҳимоя қилиш масала батафсил ёритилган. Ислом ҳуқуқининг инсонпарварлик табиатидан келиб чиққан ҳолда уруш пайтида аёллар, болалар, кексалар ва руҳонийлар алоҳида муҳофаза остига олинган. Бухорий ҳадисларида “Аёллар ва болаларни ўлдириш мумкин эмас”лиги, шунингдек, “руҳоний ва зоҳидларни ўлдирмаслик лозимлиги” қайд этилган [24]. Сарахсий асарларида эса кўзи ожизлар ва касалларни ўлдирмаслик мажбурияти юкланади [25, Б.69].

Исломда Қуръони каримнинг Бақара сураси190-ояти (“Сизларга қарши жанг қилувчилар билан Аллоҳ йўлида жанг қилингиз, (лекин жанг асносида) ҳаддан ошмангиз”, инглиз тилидаги таржимада “Fight who wage war against you, but not commit aggression”)дан келиб чиққан ҳолда тинч аҳолини ўлдириш мумкин эмас. Шунинг учун уруш ҳаракатларида бевосита иштирок этаётган комбатантлар билан тинч аҳолини бири-бирдан фарқлай олиш муҳим ҳисобланган. Исломда комбатант – “муқатил” деб аталади. Урушда иштирок этмаётган аҳоли ёки аҳолининг муайян тоифасини ўлдириш мумкин эмаслиги йирик ислом ҳуқуқшунослари, хусусан, Сарахсий томонидан таъкидланади [26, Б.186].

Эслатиб ўтиш жоизки, Сарахсий асарида келтирилган асосий мажбуриятлар (урушда иштирок этмаётган аҳоли ёки аҳолининг аёллар, болалар, кексалар ва руҳонийлар, кўзи ожизлар ва касаллар каби муайян тоифасини ўлдирмаслик) халқаро гуманитар ҳуқуқи соҳасида 1949 йил 12 августда қабул қилинган Женева конвенциялари ва уларнинг 1977 йил 8 июнда имзоланган қуролли можаролар қурбонларини ҳимоя қилишга оид I ва II протоколлари қоидаларига ҳамоҳангдир [27].

Сарахсий асарларида, шунингдек, урушда тирикларнинг танасини ва ўликларнинг жасадини бурдалаш қатъий ман этилганлиги келтирилади [28, Б.186]. Жумладан, исломда сабрун қатл, яъни узоқ қийнаб ўлдириш, ҳали тирик асирдан машқ пайтида нишон сифатида фойдаланиш, уларда ҳар хил қуролларни синаб кўриш тақиқланади [29].

4. Халқаро ҳуқуқда ҳудудий хилма-хиллик концепцияси. Сарахсий халқаро алоқалар кўлами ва шариатга алоқадорлигига қараб халқаро ҳуқуқий масалаларда шахсий фикр ва ақлий мушоҳадани қўллашни табиий, деб ҳисоблаган. Бунда асосий омил – ҳудудий хилма-хиллик ёки макондаги тафовутланиш изоҳ қилиб олинган. Жозеф

Шахтнинг фикрича, ҳудудий хилма-хиллик концепцияси ҳанафийлик асосчиси Абу Ҳанифа томонидан илмий муомалага киритилган бўлиб, кейинчалик Абу Юсуфнинг “Китаб ал-Хараж” ва Муҳаммад Шайбонийнинг “Китаб ал-Асл” асарларида ривожлантирилган [30, Б.298].

Сарахсий биринчилардан бўлиб, ҳудудий хилма-хиллик диний хилма-хилликдан фарқ қилувчи ва кенгроқ ҳуқуқий масалаларга таъсир этувчи омил эканлигини урғулаган. Масалан, никоҳ диний асосда эмас, унинг асосидаги шартнома негизида вужудга келиши, диний аҳкомларнинг бузилиши фақат ўша динга мансуб одамлар учунгина ҳуқуқий оқибат туғдириши мумкинлигини таъкидлайди. Шу аснода Сарахсий ҳудудий хилма-хиллик диний хилма-хилликдан кенгроқ ҳуқуқий тушунча эканлигини уқтиради ҳамда бу соҳада ҳудудий фарқланиш (инглиз тилида “disparity of territories”, араб тилида “tabayun al-darayan”) концепциясини ишлаб чиқди. Унга кўра, исломдан ташқаридаги ҳудудларда (давлатлар ёки мамлакатларда) бошқа сиёсий иродалар мавжуд экан, уларнинг ҳуқуқи эътироф этилиши керак. Ҳудудларнинг ташқи халқаро алоқалари уларнинг ҳуқуқи билан тартибга солинади ва бу ҳуқуқ хилма-хил ёки фарқланувчи бўлиши мумкин. Ҳудудлар суверен бўлгани учун ўзларининг ҳуқуқи билан бошқарилади. Сарахсий ҳар бир ҳудуднинг ҳуқуқини эътироф этиш билангина халқаро ҳуқуқ ўрнатилиши мумкин, деган илғор ғояни илгари сурган.

5. Халқаро ҳуқуқда ўзаролик тамойили. Сарахсий кўтарган яна бир масала халқаро ҳуқуқдаги ўзаролик (араб тилида “музажа”, инглиз тилида “mutual reciprocity”) тамойилидир. Умуман олиб айтганда, халқаро ҳуқуқда давлатлараро муносабатларда амал қиладиган тамойиллар муҳим аҳамиятга эга. Ислом халқаро ҳуқуқининг шундай тамойиллари борки, уларни бир неча ҳуқуқ соҳаларида бир хил мазмунда учратиш мумкин. Ислом халқаро ҳуқуқи ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида энг диққатга сазовор шундай тамойиллардан бири ўзаролик тамойилидир.

Бу тамойилни халқаро ҳуқуқ ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг ҳамма соҳасида учратиш мумкин. У, айниқса, халқаро ҳуқуқий муносабатларда мувозанатловчи хусусиятга эга. Хусусан, ушбу тамойил халқаро савдо алоқаларида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) замонларида ислом ҳудудига кириб келаётган товар-маҳсулотларга ўзаролик тамойили асосида бож тўловлари жорий этилган. Ҳукмдорлар орасида совғалар айирбошлаш муносабатларида ҳам ўзаролик принципига риоя этишган.

Ислом ҳуқуқшунослари ҳам мазкур тамойилга алоҳида эътибор ёндашганлар. Жумладан, Сарахсий ҳам ушбу тамойилни батафсил шарҳлаган. У шундай ёзади: “Бизнинг номуслимлар билан алоқаларимиз ўзароликка асосланади” [31, Б.285, 154-167]. Бунинг маъносини шарҳлар экан, Сарахсий халифа Умар билан боғлиқ ривоятга ҳавола қилади. Унга кўра, солиқ йиғувчи амалдор халифа Умарнинг ҳузурига келиб хориждан келган савдогарлардан қанча солиқ йиғишни сўрайди. Умар унга “дар ал-ҳарб”да, яъни ўша пайтда мусулмон бўлмаган мамлакатларда савдо юмушлари билан борган мусулмон савдогарлардан қанча солиқ ундирашаётган бўлса, ўшанча солиқ юқини белгилашни буюради. Шу тариқа, Сарахсий ўзаролик концепциясини илгари суриш билан турли диний эътиқод ва маданиятларга мансуб халқлар ўртасидаги бағрикенглик ва яхши қўшничилик ғояларини энг юқори минбардан туриб тарғиб этган.

Хулоса қилиб айтганда, ватандошимиз Муҳаммад ибн Аҳмад Аби Саҳл Абу Бакр Шамсул-Аимма ас-Сарахсийнинг халқаро ҳуқуққа оид қомусий асари “Шарҳ ал-Сияр ал-Кабир” жаҳон халқаро-ҳуқуқий таълимотининг алифбоси, ислом халқаро ҳуқуқ концепциясининг таянч қўлланмасидир. Мазкур асар Муҳаммад Шайбонийнинг “Сияр ал-Кабир” асарига ёзилган шарҳ сифатида Ўзбекистоннинг кўҳна Фарғона тупроғида яратилган.

Сарахсий – бизнинг ватандошимиз, халқаро ҳуқуқнинг асосчиси. Ўзбекистон эса халқаро ҳуқуқ туғилган макон. Сарахсий мероси нафақат ўзбек ёки Марказий Осиё ёхуд мусулмон давлатлари, балки бутун дунё мамлакатлари халқаро ҳуқуқ таълимотининг ибтидосидир. Шундай бўлишига қарамасдан, афсуски, Сарахсийнинг халқаро ҳуқуқнинг шаклланишига қўшган ҳиссаси ҳали-ҳануз умумэътирофдан четда қолиб келмоқда. Бунинг сабабларидан биттаси, бизнинг назаримизда, буюк алломанинг

бетакрор халқаро-ҳуқуқий мероси унинг ватандошлари томонидан ўрганилмагани ва дунё бўйлаб тарғиб қилинмаганидир. Зотан, Сарахсийнинг асарлари ғарбнинг етакчи олийгоҳлари ва илмий тадқиқотчилик марказларида чуқур тадқиқ этилган, унинг ҳаёти ва ижодига оид юзлаб китоблар чоп этилган. Сарахсийнинг халқаро-ҳуқуқий қарашлари академик даражада Марказий Флорида университети (Орландо, АҚШ) профессори Хусайн Қосим томонидан узоқ йиллар давомида изчил ва тизимли ўрганилган. Унинг “Сарахсий – мусулмон дунёсининг Гуго Гроцийси: шартномалар ва ўзаро алоқалар концепцияси ҳамда ислом ҳуқуқшунослигида юридик танлов доктринаси” ва “Сарахсий: ислом ҳуқуқшунослигида юридик танлов доктринаси ҳамда шартномалар ва ўзаро алоқалар концепцияси” номли асарлари 1994 ва 1995-йилларда АҚШда чоп этилган [32, Б.153, 176]. Унга қадар Хусайн Қосимнинг “Сарахсийнинг юридик танлов доктринаси” номли мақоласи 1988 йилдаёқ “Ислом ижтимоий фанлари Америка журналы”да чоп этилган эди [33, Б.181].

АҚШнинг Утаҳ университети, Канаданинг МакГиль университети, Буюк Британиянинг Экзетер университети ва бошқа илм даргоҳларида Сарахсий меросига оид докторлик диссертациялари ёқланган [34]. Сарахсийнинг халқаро-ҳуқуқий қарашлари ислом ҳуқуқининг мумтоз немис тадқиқотчилари Жозеф Шахт ва Карл Броккельманн эътиборидан четда қолмаган. Кристофер Мелчерт, Жонатон Браун, Ваил Ҳаллақ каби таниқли инглиз шарқшунослари ҳам ислом ҳуқуқи доирасидаги тадқиқотларида Сарахсий асарларига мурожаат қилишган.

Хусусан, Сарахсийнинг “Шарҳал-Сиярал-Кабир” асарихалқаро ҳуқуққа бағишланган биринчи доктринал асар сифатида ЮНЕСКО томонидан ҳам эътироф этилган. Китобнинг аҳамиятини эътиборга олиб, мазкур ташкилот ташаббуси ва ҳомийлигида асар 1989-1991 йилларда француз тилига тўлиқ таржима қилинган ва 4 жилдда чоп этилган [35]. Бундан ташқари Сарахсийнинг асари тўлиқ матнда турк тилига, тарқоқ матнда инглиз, немис, испан, урду, форс ва бошқа тилларга ҳам ўгирилган. Бироқ, ушбу бебаҳо асарнинг ўзбек тилидаги баёнидан унинг юртдошлари ҳамон мосуво қолмоқда.

Аслида, Сарахсийнинг асарлари, илмий қарашлари ҳамда у яратган таълимотни мукамал ўрганиш бизнинг вазифамиздир. Унинг номини дунёга ёйиш ва кўп қиррали илмий меросини муносиб тарғиб қилиш ватанимизни тарғиб қилиш демакдир. Зотан, ушбу бетакрор илм дарғасининг илмий-ижодий меросини ўрганиш ва тарғиб этиш орқали “ал-Наҳда Исламия”, яъни “Ислом Уйғониш даври” – биринчи ренессанс ва юртимизда энг яхши ният ила пойдевори қурилаётган учинчи ренессанс даври ўртасида мантиқий узвийлик яратилиши мумкин.

Ва, ниҳоят Сарахсийнинг халқаро ҳуқуқ ривожига қўшган ҳиссасини баҳолашда у яшаган даврнинг ўзига хос хусусияти, у мансуб бўлган маданият ва маърифат муҳитининг инкор этиб бўлмас таъсирини эътиборга олиш зарур. Дарҳақиқат, Сарахсий яшаган давр инсониятга бетакрор ақлий мўъжизалар инъом этган “ал-Наҳда Исламия”, яъни “Ислом Уйғониш даври” (العصر الذهبي للإسلام 36) га тўғри келади [36, Б.28]. Бу давр бутун ислом дунёсида илмий салоҳият ва маданият гуллаб-яшнаган давр бўлиб, Аббосийлар ҳукмронлиги йилларини (750-1258) қамраб олади. Бу даврда Марказий Осиёда ҳам фан, илм ва маданият бемисл равнақ топган. Илм-фаннинг барча тармоқлари бирдек ва ўзаро уйғунликда тараққий этган. Халқаро ҳуқуқ фани ҳам, шубҳасиз, ўша теран тафаккур оламининг битта шодаси бўлган. Алал-оқибат, бу маконнинг ҳосилдор тупроғига халқаро ҳуқуқ фанининг туб илдизлари бош қўя бошлаган. Асрлар силсиласида бу илдизлар тупроқ остида кўринмай қолган бўлса-да, халқаро ҳуқуқнинг мустаҳкам танасини озиклантиришда давом этмоқда. Биз эса бир кун келиб халқаро ҳуқуқ ўзининг илдиз отган маконига қайтиши ва янада тараққий этишига умид қиламиз.

Иқтибослар/Сноски/References

1. Jenks C.W. The Common Law of Mankind. London, 1958; Jessup C. Philip. A Modern Law of Nations. New York, 1948; Transnational Law. New Haven. 1956.
2. Buergenthal T., Murphy S. Public International Law, Nutshell series, Printed in USA, 2002. – P. 2. (Modern definition of international law).
3. Nguyen Quoc Dinh. Droit International public. By Patrick Daillier et Alain Pellet. 5-edition.

– Paris, L.G.D.J., 1994. 25-§. Grotius, pere du droit international. – P. 53-33.; Международное право: учеб. для студентов вузов, обучающихся по специальности “Юриспруденция” / Ашавский Б.М. и др. Под ред. А.А.Ковалева, С.В.Черниченко. – 3-е изд.испр. – М.: Омега-Л, 2008. – 832с. – С.21.; Международное право: Учебник / Отв.ред. д.ю.н., проф. С.А.Егоров. – М.: Статут, 2016. – 848 с. – С.18.; Ochilov B.E., Odilqoriyev X.T. Xalqaro ommaviy huquq: Oliy o`quv yurtlari uchun darslik/ Ochilov B.E., Odilqoriyev X.T.; O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, Toshkent davlat yuridik instituti. – Toshkent: Adolat, 2007. – 487 b. – Б.27.

4. Франция Президенти Валери Жескар Д’Эстеннинг 1975 йил 14 декабрда Қоҳира университетига сўзлаган нутқи. Франция Президентининг расмий сайти: <https://www.elysee.fr/valery-giscard-d-estaing/1975/12/14/allocution-de-monsieur-valery-giscard-destaing-prononcee-a-luniversite-du-caire-dimanche-14-decembre-1975>. Allocution de Monsieur Valery Giscard D’estaing, prononcee a l’universite du caire dimanche 14 decembre 1975: “C’est l’enseignement du droit : n’oublions pas, pourtant, que si le droit egyptien est de tradition francaise, du IX-eme au XIV-eme siecle l’Islam avait elabore le premier essai de droit international que le monde ait connu”.

5. Ala al-Din al-Tarabulusi. Mu`in al-Hikam fima Yataraddadu bayana al-Khasmayn min al-Ahkam. Cairo: Mustafa al-Babi al-Halabi. Hij. 1393. – P. 26. (“Whoever memorizes al-Mabsut and doctrine of ancient scholars becomes thereby a mujtahid”).

6. Calder, N. “al-Sarakhsi”. Encyclopaedia of Islam, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online on 14 July 2018. First published online: 2012; First print edition: ISBN: 9789004161214, 1960-2007.

7. Encyclopaedia of Islam. – Leiden: E.J.Brill, 1934. – P.159.

8. Мазкур мақолада ҳавола қилинаётган араб тилидаги асарлар номларининг лотин имлосидаги муқобили халқаро илмий ҳамжамият томонидан қабул қилинган Оксфорд транслитерация қоидалари асосида берилмоқда.

9. Sarakhsi. Sharh al-Siyar al-Kabir. Vol.V. Cairo edition: Dar al-Ma`arif, 1908. – 2210 pp; Hyderabad edition: Da`ira al-Ma`arif, 1335-1336/1916-1917. – 332 pp. Le grand livre de la conduite de l’État (Kitāb al-Siyar al-kabīr ach-Chaibani). Commenté par as-Sarakhsi. Traduit par Muhammad Hamidullah, 4 vols. Ankara: Turkiye Diyanet Vakfi, 1989–1991.

10. Sarakhsi. Sharh al-Siyar al-Kabir. Vol.V. Cairo edition: Dar al-Ma`arif, 1908. – 1816 pp; Hyderabad edition: Da`ira al-Ma`arif, 1335-36/1916-1917. – 84 pp. Le grand livre de la conduite de l’État (Kitāb al-Siyar al-kabīr ach-Chaibani). Commenté par as-Sarakhsi. Traduit par Muhammad Hamidullah, 4 vols. Ankara: Turkiye Diyanet Vakfi, 1989–1991.

11. Kitāb al-Mabsūṭ. Li-Shams al-Dīn al-Sarakhsi. Vol.X. Beirut: Dar al-Ma`arif, 1324-1331 A.H./1905-1912 A.D. – P. 2. Сарахсий таърифнинг инглизча матни Ҳусайн Қосим асарида қуйидагича берилмоқда: “...that which describes the conduct of Muslims with the unbelievers of enemy territory as well as the ones who enjoy the promise of security from the Muslims (musta`min) or the dhimmis (inhabitants of the territory protected by a treaty of surrender) in the territory of Islam and with the apostates ...and the rebels...”. Қаранг: Kassim, Husain. Sarakhsi – Hugo Grotius of the Muslims: The Concept of Treaties and Mutual Relations and the Doctrine of Juristic Preference in Islamic Jurisprudence. – USA, San Francisco: Austin & Winfield, 1994. – P. 4.

12. Kassim, Husain. Sarakhsi – Hugo Grotius of the Muslims: The Concept of Treaties and Mutual Relations and the Doctrine of Juristic Preference in Islamic Jurisprudence. – USA, San Francisco: Austin & Winfield, 1994. – P. 48.

13. Sarakhsi. Kitab Sharh al-Siyar al-Kabir. – Hyderabad, 1917. Vol. IV. – P.60; Le grand livre de la conduite de l’État (Kitāb al-Siyar al-kabīr ach-Chaibani). Commenté par as-Sarakhsi. Traduit par Muhammad Hamidullah, 4 vols. Ankara: Turkiye Diyanet Vakfi, 1989–1991. V.1. Chapitre (2). – P. 28-43.

14. “Баб ал-Мувадаъа” ёки “Китаб ал-Мувадаъа” (“Kitab al-Muwada`a”) асари баъзи манбаларда мустақил асар, баъзи манбаларда эса “Шарҳ ал-Сияр ал-Кабир”нинг жузъий қисми ва ундан алоҳида ажратиб олинган китоб, дейилади.

15. Sarakhsi. Sharh al-Siyar al-Kabir. Vol.V. Cairo edition: Dar al-Ma`arif, 1908. – 2210

pp; Hyderabad edition: Da'ira al-Ma'arif, 1335-1336/1916-1917. – 332 pp; Le grand livre de la conduite de l'État (Kitāb al-Siyar al-kabīr ach-Chaibani). Commenté par as-Sarakhsi. Traduit par Muhammad Hamidullah, 4 vols. Ankara: Turkiye Diyanet Vakfi, 1989–1991.

16. Sarakhsi. Sharh al-Siyar al-Kabir. Vol.V. Cairo edition: Dar al-Ma'arif, 1908. – 1816 pp; Hyderabad edition: Da'ira al-Ma'arif, 1335-36/1916-17. – 84 pp; Le grand livre de la conduite de l'État (Kitāb al-Siyar al-kabīr ach-Chaibani). Commenté par as-Sarakhsi. Traduit par Muhammad Hamidullah, 4 vols. Ankara: Turkiye Diyanet Vakfi, 1989–1991.

17. Sarakhsi. Sharh al-Siyar al-Kabir. Vol.V. Cairo edition: Dar al-Ma'arif, 1908. - P 1788; vol. IV., Hyderabad edition: Da'ira al-Ma'arif, 1335-36/1916-17. – P. 66; Le grand livre de la conduite de l'État (Kitāb al-Siyar al-kabīr ach-Chaibani). Commenté par as-Sarakhsi. Traduit par Muhammad Hamidullah, 4 vols. Ankara: Turkiye Diyanet Vakfi, 1989–1991.

18. Sarakhsi. Kitab Sharh al-Siyar al-Kabir. Hyderabad edition, 1917. Vol. IV. – P. 61; Le grand livre de la conduite de l'État (Kitāb al-Siyar al-kabīr ach-Chaibani). Commenté par as-Sarakhsi. Traduit par Muhammad Hamidullah, 4 vols. Ankara: Turkiye Diyanet Vakfi, 1989–1991.

19. Hamidullah, Muhammad. The emergence of Islam: lectures on the development of Islamic world-view, intellectual tradition and polity. 1st ed. – Islamabad: Islamic Research Institute in collaboration with Da'wah Academy, International Islamic University, 1993. xiv, 286 p. – P.116.

20. Sarakhsi. Kitab Sharh al-Siyar al-Kabir. Hyderabad edition, 1917. Vol. IV. – P. 515. Le grand livre de la conduite de l'État (Kitāb al-Siyar al-kabīr ach-Chaibani). Commenté par as-Sarakhsi. Traduit par Muhammad Hamidullah, 4 vols. Ankara: Turkiye Diyanet Vakfi, 1989–1991. Vol.I. Chapitre (61) De l'immunité dont jouit un ambassadeur. – P. 358-361.

21. Sarakhsi. Kitab Sharh al-Siyar al-Kabir. Cairo edition, 1908. Vol. V. – P. 1868; Le grand livre de la conduite de l'État (Kitāb al-Siyar al-kabīr ach-Chaibani). Commenté par as-Sarakhsi. Traduit par Muhammad Hamidullah, 4 vols. Ankara: Turkiye Diyanet Vakfi, 1989–1991. Vol.I. Chapitre (61) De l'immunité dont jouit un ambassadeur. – P. 358-361.

22. I Жилд. 61-Боб. Мусулмонларга оид баъзи ҳолатлар ва махфий маълумотларни душманга билдириб қўйишидан қўрқилган элчи ва шавқат қилинган кишининг ҳолати. Le grand livre de la conduite de l'État (Kitāb al-Siyar al-kabīr ach-Chaibani). Commenté par as-Sarakhsi. Traduit par Muhammad Hamidullah, 4 vols. Ankara: Turkiye Diyanet Vakfi, 1989–1991. Vol.I. Chapitre (61) De l'immunité dont jouit un ambassadeur. – P. 358-361.

23. Vienna Convention on Diplomatic Relations 1961. Done at Vienna on 18 April 1961. Entered into force on 24 April 1964. United Nations, Treaty Series, vol. 500, p. 95. See full text: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf

24. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Ал-Бухорий. Ҳадислар тўплами. 4 китоб. Араб тилидан таржималар. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1992-1997; Ṣaḥīḥ al-Bukhārī. The translation of the meanings of Ṣaḥīḥ al-Bukhārī, Arabic-English. Khān, Muḥammad Muḥsin. – Lahore: Kazi Publications, 1976. 9 v. Arabic-English.

25. Sarakhsi. Mabsut. – Cairo, 1324, vol., X. –P. 69.

26. Sarakhsi. Mabsut. – Cairo, 1324, vol.4. – P. 186.

27. Халқаро гуманитар ҳуқуқ: Женева конвенциялари тўплами / Кириш сўзи муаллифи ва масъул муҳаррир: А.Х.Саидов. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Тошкент, 2002. – 440 б.; Geneva Conventions of 1949 and Additional Protocols, and their Commentaries. International Committee of the Red Cross's database: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/vwTreaties1949.xsp>

28. Sarakhsi. Mabsut. – Cairo, 1324, vol.4. – P. 186.

29. Abu Dovud. Sunan, vol.3. 137. Istanbul: Dar Sahnun, 1992, hadith n. 2687

30. Schacht, Josef. The Origins of Muhammad Jurisprudence. – Oxford: Oxford University Press, 1950. – P. 298.

31. Sarakhsi. Sharh al-Siyar al-Kabir. Vol.V. Cairo edition: Dar al-Ma'arif, 1908. – P. 285; Le grand livre de la conduite de l'État (Kitāb al-Siyar al-kabīr ach-Chaibani). Commenté par as-Sarakhsi. Traduit par Muhammad Hamidullah, 4 vols. Ankara: Turkiye Diyanet Vakfi, 1989–1991. Vol.3. Chapitre (155) Des marchandises qu'il est licite aux Musulman de faire sortir. – P. 154-167.

32. Kassim, Husain. Sarakhsi – Hugo Grotius of the Muslims: The Concept of Treaties and Mutual Relations and the Doctrine of Juristic Preference in Islamic Jurisprudence. – USA, San Francisco: Austin & Winfield, 1994. – 153 pp.; Sarakhsi: The Doctrine of Islamic Preference in Islamic Jurisprudence and the Concepts of Treaties and Mutual Relations. USA, San Francisco: Austin & Winfield, 1995. – 176 pp.

33. [Kassim, Husain](#). Sarakhsi's Doctrine of Juristic Preference. **American Journal of Islamic Social Sciences; Plainfield, Ind. Vol. 5, Iss. 2**, (Dec 1, 1988): 181.

34. PhD thesis "The Jurisprudence of Sarakhsi with particular reference to war and peace: A Comparative Study in Islamic Law". By Dr. Osman Taştan. University of Exeter, UK, 1993; Labeeb Ahmed Bsoul. International Treaties in Islam: Theory and Practice in the Light of Siyar (Islamic International Law). Institute of Islamic Studies McGill University, Montreal, Canada, 2003: <https://www.scribd.com/doc/29726588/International-Treaties-at-in-Islam-Theory-and-Practice-in-the-Light-of-Siyar-Islamic-International-Law>; Hsu Shiu-Sian Angel. Dress in Islam: looking and touching in Hanafi Fiqh. American Journal of Islamic Social Sciences. (Copyrights 2008, International Institute of Islamic Thought). Abstracts of Doctoral Dissertations. Vol. 11, issue 4 (winter, 1994).

35. Le grand livre de la conduite de l'État (Kitāb al-Siyar al-kabīr ach-Chaibani). Commenté par as-Sarakhsi. Traduit par Muhammad Hamidullah, 4 vols. Ankara: Turkiye Diyanet Vakfi, 1989–1991.

36. Rahman I. Doi. Shari'ah the Islamic Law. – TaHa Publishers, London, UK, 1984/1404. – 484 pp. –P.28: The period of the Abbasid Caliphate was the period of intellectual renaissance ("al-Nahda Islamiyya", العصر الذهبي للإسلام. 36) in which the Muslim world was exposed to different foreign ideas.